

Сергій Терешук,
оперуповноважений відділу
державної служби боротьби
з економічною злочинністю
Харківського МВ ГУМВС України
в Харківській області

УДК 343.234

Деякі сучасні проблеми застосування спеціального звільнення від кримінальної відповідальності

Інститут звільнення особи від кримінальної відповідальності є втіленням прагнень держави ефективно протидіяти злочинності без застосування при цьому до правопорушників покарання, без постановлення судами обвинувальних вироків, поєднуючи в цьому кримінально-правовому засобі принципи економії кримінальної репресії та гуманізму [1, с. 527]. Таке звільнення, як слушно зауважив Ю. Баулін, постає як засіб реагування держави на злочин, який не пов'язаний із реалізацією потенційної кримінальної відповідальності [2, с. 50]. Слід визнати, що доцільність існування цього засобу підтримують не всі сучасні правознавці. Деякі фахівці вважають, що закріплення у чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК) такого звільнення від кримінальної відповідальності як форми реагування на злочин певною мірою девальвує кримінальну відповідальність, призводить до забуття принципу невідворот-

ності кримінальної відповідальності [3, с. 6–7]. Широкий спектр питань, пов'язаних зі спеціальним звільненням від кримінальної відповідальності, розглянуто у працях П. Андрушка, М. Бажанова, Ю. Бауліна, В. Борисова, А. Вознюка, Н. Гурорової, О. Дудорова, О. Житного, В. Куца, М. Мельника, А. Музики, О. Наден, В. Навроцького, В. Тихого, Є. Фесенка, П. Фріса, М. Хавронюка, П. Хряпінського, С. Яценка. Водночас перелік спірних, дискусійних у теорії або недостатньо чітко регламентованих чинним законодавством питань цієї теми роботи цих та деяких інших фахівців не вичерпують. Так, у ч. 2 ст. 44 КК визначено, що порядок звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, ним передбачених, установлюється законом. Таким законом є Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК), який має визначати процедуру практичної реалізації положень матеріально-правового інституту звільнення від

кримінальної відповідальності, забезпечити їхню «процесуальну оболонку» таким чином, щоби вказаний кримінально-правовий засіб ефективно виконував свої функції. Ця передумова поширюється як на загальні види такого звільнення, так і на спеціальні (встановлені заохочувальними нормами Особливої частини КК) його види. Так, зокрема, субінститут спеціального звільнення від кримінальної відповідальності, як зазначає П. Хряпінський, не відіграючи провідної ролі у протидії злочинності, притаманними йому засобами сприяє виконанню основного соціального завдання кримінального права, яким є захист найбільш важливих соціальних цінностей від злочинних посягань [4, с. 28]. Однак деякі особливості цього інституту і, зокрема, його міжгалузєва природа (адже звільнення від кримінальної відповідальності з огляду на його правові наслідки означає припинення державою кримінального переслідування злочинця), вимагають наголосити, що спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності може лише за умови оптимального поєднання його кримінально-правових підстав і кримінально-процесуальної регламентації. Без цього, хоч би яким досконалим і потенційно дієвим було встановлення спеціального звільнення від відповідальності у кримінальному законі (ч. 2 ст. 111, ч. 4 ст. 212, ч. 2 ст. 255, ч. 3 ст. 263 та ін.), воно не матиме того ефекту, якого очікує законодавець.

Проблемні питання застосування норм КК про спеціальне звільнення особи від кримінальної відповідальності набули нового звучання із прийняттям у державі 13.04.2012 р. Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК). У юридичній літературі досить давно зверталась увага на необхідність введення в системі законодавства кримінально-процесуальних положень, які регулювали би порядок звільнення від кримінальної

відповідальності саме за спеціальними підставами, передбаченими в КК, оскільки виникає чимало суперечностей у практичній реалізації цих заохочувальних норм [5, с. 28–30]. Так, В. Т. Маляренко наголошував: не передбачено ані підстав спеціального звільнення від кримінальної відповідальності, ані процедур закриття справ у таких випадках. Науковець зазначав, що, оскільки звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочин, здійснюється не постановленням обвинувального чи виправдувального вироку, то необхідно терміново передбачити порядок розгляду таких справ і винесення ухвал (постанов) про їх закриття і, відповідно, про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Відсутність такого порядку створює серйозні проблеми для правозастосовної діяльності [6, с. 206]. В умовах такого процесуального «вакууму», як указав В. Навроцький, правозастосовці змушені були в застосуванні заохочувальних положень Особливої частини КК посилатися лише на норму матеріального права, що є невірним, порушує логіку взаємозв'язку кримінального права і кримінального процесу [7, с. 392]. Зверталась увага й на необхідність установа більш чіткої процедури підсумкового етапу досудового розслідування, коли вирішується питання щодо направлення кримінальної справи до суду для вирішення питання про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності. По-перше, таке рішення повинно прийматися щодо обвинуваченого, по-друге, він повинен бути ознайомлений з матеріалами кримінальної справи до остаточного вирішення питання про її направлення до суду, щоби мати можливість сформулювати свою згоду або незгоду з таким рішенням [8, с. 15].

Оскільки з прийняттям КПК України 2012 р. зазначені проблеми не втратили актуальності, метою цієї

публікації є оцінювання порядку звільнення від кримінальної відповідальності з урахуванням відмінностей між вирішенням цього питання попереднім і чинним кримінально-процесуальним законодавством і КК України.

Як уже зазначалося, кримінальний закон вимагає, щоби звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених КК, здійснювалося тільки судом. Неодноразово наголошено на цьому і в чинному КПК. Так, у ч. 1 ст. 286 КПК визначено, що звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення здійснюється судом. Згідно з п. 1 ч. 2 ст. 284, ч. 3 ст. 288 КПК, кримінальне провадження закривається судом у разі звільнення особи від кримінальної відповідальності. Суд своєю ухвалою закриває кримінальне провадження та звільняє підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності у випадку встановлення підстав, передбачених законом України про кримінальну відповідальність. Судовий порядок закриття кримінального провадження звільнення особи від кримінальної відповідальності відповідає змагальним засадам правосуддя та запобігає зловживанням з боку осіб, які здійснюють досудове розслідування, бо таким чином унеможлиблюється покладання на одну й ту саму особу вирішення питань щодо притягнення до кримінальної відповідальності та звільнення від такої [9, с. 234]. Що ж до етапу провадження, на якому слід вирішувати питання про звільнення обвинуваченого від кримінальної відповідальності й закриття провадження за не реабілітуючими підставами, то це питання має вирішуватися лише на стадії судового розгляду справи (до речі, за даними, отриманими Г. Глобенком, таку позицію підтримують 72,4% суддів, оскільки саме під час судового слідства порівняно з іншими етапами судового розгляду вони виявляють пору-

шення та помилки органів розслідування [8, с. 13]).

Відповідно до ст. 283 КПК України звернення прокурора до суду з клопотанням про звільнення особи, яка підозрюється чи обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, від кримінальної відповідальності є однією з форм закінчення досудового розслідування. Установивши на стадії досудового розслідування підстави для звільнення від кримінальної відповідальності та отримавши згоду підозрюваного на таке звільнення, прокурор складає клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності та без проведення досудового розслідування у повному обсязі надсилає його до суду (ч. 2 ст. 286 КПК). При цьому розгляд клопотання прокурора здійснюється у присутності сторін кримінального провадження та потерпілого в загальному порядку КПК України. У разі встановлення судом необґрунтованості клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності суд своєю ухвалою відмовляє у його задоволенні та повертає клопотання прокурору для здійснення кримінального провадження в загальному порядку [10]. Винний у вчиненні кримінального правопорушення може бути не згоден з ухвалою суду, в якій відмовлено в задоволенні клопотання прокурора про звільнення особи від кримінальної відповідальності. У такому разі ухвала суду про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності може бути оскаржена в апеляційному порядку.

Відповідно до ч. 2 ст. 258 КПК України особі, яка підозрюється, обвинувачується у вчиненні злочину та щодо якої передбачено можливість звільнення від кримінальної відповідальності у разі здійснення передбачених законом України про кримінальну відповідальність дій (курсив наш.— С. Т.) роз'яснюється право на таке

звільнення. Отже, це означає обов'язок представників держави вже під час досудового розслідування роз'яснювати особі право на звільнення її від кримінальної відповідальності. Ця вимога (до речі, вона була відсутня в КПК 1960 р.), на нашу думку, сприятиме збільшенню кількості випадків спеціального звільнення від кримінальної відповідальності, підвищить їхній позитивний стимулюючий вплив на посткримінальну поведінку особи, яка скоїла злочин. Крім того, таким чином законодавцем підтверджено пріоритетність розвитку депеналізації як важливого вектора розвитку сучасної кримінально-правової політики України.

Попри сподівання практиків, новий КПК не передбачив самостійного порядку спеціального звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачені Особливою частиною КК України. Про це свідчить положення ч. 1 ст. 285 КПК: «особа звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених законом України про кримінальну відповідальність», яке має загальний характер. Згаданий вище припис «здійснення дій, передбачених законом України про кримінальну відповідальність» і назва параграфу 2 глави 23 КПК України «Звільнення від кримінальної відповідальності» свідчать, що законодавець установив однакові процесуальні положення реалізації загальних і спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Єдиний вид звільнення від кримінальної відповідальності, який отримав спеціальну процесуальну регламентацію, – встановлене ст. 47 КК звільнення у зв'язку із переданням особи на поруки, для якого прописано окрему процедуру. Очевидно, таку увагу до нього було зумовлено наявною в ст. 47 КК обов'язковою процесуальною умовою звільнення у вигляді клопотання колективу підприємства, установи чи організації про передання особи на поруки.

В одному з авторитетних науково-практичних коментарів до ст. 285 КПК «Загальні положення кримінального провадження під час звільнення особи від кримінальної відповідальності» зазначено: слідчий, прокурор мають роз'яснювати право на звільнення особі, яка підозрюється, обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення та щодо якої передбачено можливість звільнення від кримінальної відповідальності, у випадку вчинення нею дій, передбачених статтями 45–49 КК, і законодавець зобов'язує слідчого, прокурора заохочувати особу до таких дій [1, с. 527]. Згадування в цьому доктринальному тлумаченні лише про позитивні посткримінальні дії, описані у статтях 45–49 КК, не виправдано, як на нашу думку, обмежує можливість застосування відповідних приписів процесуального законодавства щодо порядку закриття кримінальних справ до тих правозастосовних ситуацій, в яких існують спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені у статтях Особливої частини КК. Слід наголосити на тому, що ст. 44 КК не виділяє окремо звільнення особи від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених лише Загальною чи лише Особливою частиною КК, а в ч. 1 ст. 258 КПК визначено: особа звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених законом України про кримінальну відповідальність. Отже, ані матеріальний, ані процесуальний кримінальний закон не наділяє якимись особливостями порядок (процедуру) загального звільнення від кримінальної відповідальності порівняно зі спеціальними видами такого звільнення. Тому є підстави стверджувати: відповідний порядок у КПК регламентований і для застосування підстав такого звільнення, передбачених Загальною частиною кримінального закону (статті 45–49 КК), і для застосування заохочувальних

норм його Особливої частини (ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212-1, ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258-3, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321 та ін.).

Необхідною передумовою звільнення особи від кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому сучасним кримінально-процесуальним законом (через винесення судом постанови або ухвали про закриття справи) є згода особи на закриття справи за nereабілітуючими підставами. Водночас і вона не відкидає необхідності встановлення всіх обставин, необхідних для звільнення від кримінальної відповідальності, які можна встановити тільки на стадії судового розгляду (але аж ніяк не на стадії попереднього розгляду справи суддею, як це було передбачено у КПК України 1960 р.) [9, с. 235]. Зазначена обставина безумовно вимагає приділяти значну увагу не лише правильності (об'єктивності, законності й точності) кваліфікації у кримінальному провадженні злочину, у вчиненні якого обвинувачується особа, а й кваліфікації її позитивної посткримінальної поведінки (наприклад, для застосування ч. 3 ст. 263 КК має бути встановлено, що особа справді самостійно здала вогнепальну зброю, якою незаконно володіла, та що при цьому акт видачі зброї був добровільним). Тому проблеми реалізації кримінально-правового заохочення в застосуванні спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності можуть бути пов'язані не лише з особливостями його нормативного регулювання, а й із наявністю у правозастосовців навичок оцінювання посткримінальної поведінки суб'єкта заохочення.

На сторінках дисертаційного дослідження Г. Глобенка слушно пропонується факт отримання згоди обвинуваченого з направленням справи до суду для вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідаль-

ності відобразити в окремому протоколі (за даними зазначеного фахівця, 51,5% слідчих факт отримання згоди обвинуваченого з направленням справи до суду для вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності відображають у протоколі допиту обвинуваченого, 24,3% – у зазначеній постанові, 15,2% – в усній формі, 9% – в окремому протоколі [8, с. 11]). Справді, з'ясування добровільності згоди особи на закриття справи саме в суді сприятиме уникненню кримінально-процесуальних помилок. Крім того, як помітив І. Петрухін, відомі випадки, коли невинувата особа, яка боїться судової помилки, задоволена самим фактом закриття справи за nereабілітуючою підставою, не наполягає на розгляді справи в суді [11, с. 23]. Законодавець у новому КПК не підтримав позиції науковців: факт отримання згоди особи на звільнення засвідчується письмовою згодою, що повинна бути доданою до клопотання прокурора про звільнення від кримінальної відповідальності на розгляд суду (ч. 2 ст. 287 КПК). Слід підкреслити, що інститут звільнення особи від кримінальної відповідальності містить норми, які можуть бути застосовані лише до особи, яка вчинила злочин як певну альтернативу кримінально-правовим заходам, що ґрунтуються на засудженні особи за вчинене правопорушення обвинувальним вироком. Тому отримання її добровільної згоди є важливим для забезпечення законності застосування такого звільнення. Ця умова є чинною і щодо випадків його застосування за підставами, передбаченими Особливою частиною КК.

Згідно із ч. 3 ст. 286 КПК України, перед направленням клопотання до суду прокурор зобов'язаний ознайомити з ним потерпілого та з'ясувати його думку щодо можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності. Відповідний обов'язок встановлено і для суду: ч. 2 ст. 288 КПК

встановлює, що суд повинен з'ясувати думку потерпілого щодо можливості звільнення підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності. Нагадаймо, що згідно із ч. 3 ст. 7-1 КПК України 1960 р. прокурор або слідчий уповноважувалися в разі винесення постанови про направлення справи до суду для вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності лише знайомити потерпілого або його представника з відповідною постановою. Врахування думки потерпілого в разі звільнення від кримінальної відповідальності, визнання необхідності присутності потерпілого та сторін кримінального провадження під час розгляду відповідного клопотання прокурора є засобом підвищення гарантій захисту прав потерпілих. Доречно зазначити, що відповідна процедура має сприяти й попередженню ревіктимізації жертви. Водночас таким чином законодавець створив колізію між нормами процесуального й матеріального закону про звільнення від кримінальної відповідальності. Як бути, якщо потерпілий заперечує проти звільнення особи від кримінальної відповідальності, а підставу такого звільнення передбачено кримінальним законом, вона є імперативною та безумовною? Слід зазначити, що саме такими є підстави всіх без винятку спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності. Згідно з положеннями КПК, у випадку ясно висловленого такого заперечення суд має відмовити в задоволенні клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Однак, згідно з положеннями кримінального права, це не є припустимим: загальновизнано, що імперативні вимоги закону про звільнення від кримінальної відповідальності зобов'язують суд звільнити особу від кримінальної відповідальності [2, с. 62]. У п. 12 постанови ПВСУ «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення

особи від кримінальної відповідальності» зазначено, що суд зобов'язаний звільнити від кримінальної відповідальності особу, якщо буде визнано, що вона після вчинення злочину мала позитивну посткримінальну поведінку, передбачену Особливою частиною КК України. Тому вважаємо, що думка потерпілого щодо можливості звільнення особи від кримінальної відповідальності має юридичне значення лише щодо тих видів, коли звільнення є правом, а не обов'язком суду (необов'язкові його види – ст. 47 КК, ст. 48 КК). Отже, оскільки у статтях Особливої частини КК, що передбачають спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності, визначено імперативний його характер, то й у кримінально-процесуальному законодавстві має бути забезпечена гарантованість застосування відповідних заохочувальних норм (за наявності відповідних підстав). Вплив думки потерпілого на можливість звільнення від кримінальної відповідальності суперечить кримінальному законодавству, що передбачає передумови та підстави спеціальних видів такого звільнення.

Підводячи підсумки, зазначмо, що рішення законодавця про зобов'язання прокурора й судді з'ясувати думку потерпілого щодо можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності ставить під сумнів механізм застосування положень такого субінституту кримінального права, як спеціальне звільнення від кримінальної відповідальності. Тому відповідні встановлення КПК мають бути переглянуті. Водночас, позиція стосовно інформування потерпілого про звільнення від кримінальної відповідальності підозрюваного чи обвинуваченого заслуговує на підтримку. На наш погляд, відповідні положення КПК могли би бути викладені в такій редакції ч. 3 ст. 286 КПК: «Перед направленням клопотання до суду про звільнення підозрюваного

від кримінальної відповідальності прокурор зобов'язаний ознайомити з ним потерпілого і врахувати його думку щодо відповідності посткримінальної поведінки підозрюваного, обвинуваченого підставам звільнення, передбачених законом про кримінальну відповідальність». Пропонуємо

ч. 2 ст. 288 КПК викласти в такій редакції: «Суд зобов'язаний врахувати думку потерпілого щодо відповідності посткримінальної поведінки підозрюваного, обвинуваченого правовим підставам звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених законом про кримінальну відповідальність».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Кримінальний процесуальний кодекс України* : [науково-практичний коментар] : у 2 т. / За заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х. : Право, 2012. – Т. 2. – 661 с.
2. *Баулін Ю. В.* Звільнення від кримінальної відповідальності / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.
3. *Хавронюк М. І.* Диференціація кримінальної відповідальності чи кримінальна безвідповідальність / М. І. Хавронюк // Підприємство, господарство і право. – 2009. – № 8. – С. 6–7.
4. *Хряпінський П. В.* Спеціальне звільнення від відповідальності у кримінальному праві та законодавстві України : [навч. посібн.] / П. В. Хряпінський. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2010. – 270 с.
5. *Леоненко І. В.* Процесуальний порядок звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / І. В. Леоненко // Економіка. Фінанси. Право. – 2010. – № 5. – С. 28–30.
6. *Маляренко В. Т.* Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : [монографія] / В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 512 с.
7. *Навроцький В. О.* Про співвідношення положень кримінального та кримінально-процесуального законодавства, які регулюють підстави та порядок звільнення від кримінальної відповідальності / В. О. Навроцький // Альманах кримінального права : Зб. статей. – К. : Правова єдність, 2009. – Вип. 1. – С. 391–400.
8. *Глобенко Г. І.* Закриття кримінальних справ з реабілітуючих обставин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Г. І. Глобенко. – Х., 2007. – 18 с.
9. *Рось Г.* Закриття кримінальної справи зі звільнення особи від кримінальної відповідальності та презумпція невинуватості / Г. Рось // Право України. – 2009. – № 10. – С. 232–237.
10. *Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
11. *Петрухин И. Л.* Презумпция невиновности – конституционный принцип советского уголовного процесса / И. Л. Петрухин // Советское государство и право. – 1978. – № 12. – С. 18–26.

Терещук С. С. Деякі сучасні проблеми застосування спеціального звільнення від кримінальної відповідальності

У статті з урахуванням нового Кримінального процесуального кодексу України розглянуто проблеми застосування норм про спеціальне звільнення особи від кримінальної відповідальності. Вказано на деякі неузгодженості між положеннями кримінально-процесуального законодавства й вимогами кримінального закону, сформульовано пропозиції щодо їх усунення.

Ключові слова: заохочувальні норми, Кримінальний кодекс України, позитивна посткримінальна поведінка, звільнення від кримінальної відповідальності.

Терещук С. С. Некоторые современные проблемы применения специального освобождения от уголовной ответственности

В статье с учетом нового Уголовного процессуального кодекса Украины рассмотрены проблемы применения норм о специальном освобождении лица от уголовной ответственности. Указаны некоторые несоответствия положений уголовно-процессуального законодательства и требований уголовного закона, сформулированы предложения по их устранению.

Ключевые слова: поощрительные нормы, Уголовный кодекс Украины, позитивное посткриминальное поведение, освобождение от уголовной ответственности.

Tereshuk S. Some modern problems of application of the special release are from criminal responsibility

The article with the new Criminal Procedure Code the problems the application of a special release of a person from criminal responsibility. Are some inconsistencies provisions of criminal procedure and the requirements of the criminal law, makes proposals to address them.

Key words: incentive rates, Criminal Code of Ukraine, positive postcriminal behavior, exemption from criminal liability.